

HINNANG HELLENURME PAISULE KALAPÄÄSU RAJAMISE VÕIMALIKKUSE KOHTA Osa 5: Ülevaade ehitiste muinsuskaitsest väärtusest Hellenurme küla, Elva vald

Seotud kultuurimälestised: Hellenurme mõisa vesiveski registrinumbriga 23155,
Hellenurme mõisa saeveski registrinumbriga 23156,
Hellenurme mõisa kuur-kelder registrinumbriga 23157,
Hellenurme mõisa moonakatemaja registrinumbriga 23154 ja
Hellenurme mõisa kompleksi ühine kaitsevöönd

Töö nr: 21094MT1

Muinsuskaitse tegevusluba EMU000164

Tellijä: Keskkonnaamet, juhtivspetsialist Märt Holtsmann, tel 513 8171,
välkpost mart.holtsmann@keskkonnaamet.ee

Vastutav spetsialist ja koostaja: Mart Hiob, PhD

Kaanefoto: Mart Hiob 2021.

Sisukord

1. Ajalooline ülevaade	4
2. Tänapäevane olukord	16
3. Analüüs ja hinnang	23

1. Ajalooline ülevaade

Ajaloolise jaotuse järgi Tartumaale Rõngu kihelkonda kuulunud Hellenurme mõis jääb kaasajal Elva valda.

Esimesed teated Hellenurme külast (nime all *Helvenorme*) jäävad aastasse 1328. Hellenurme mõisa mainiti esimest korda 1582. a Poola võimude läbi viidud privileegirevisjonis (*mlynem Heluenorme*)¹ 1641. aastal, mil see kuulus Wrangellidele (saksa keeles *Gutes Hellenorm*). Hellenurme mõis kujunes iseseisva mõisakeskuseks välja 17. sajandi keskpaigas. Hellenurme mõis on kantud Rootsi aja kaartidele 17. sajandi teisel poolel.

Joonis 1. Hellenurme mõis Rootsi aegse 1685. a Tartumaa kaardi väljavõttel, kus on näha ka Hellenurme paisjärv.
Allikas: EAA.308.2.88 leht 1.

¹ Polnische Akten, II, S. 511. Allikas: Eesti Isikuloo Keskus, Hellenurme vesiveski 161229 perekonnalooline uurimus, 28.10.2017.

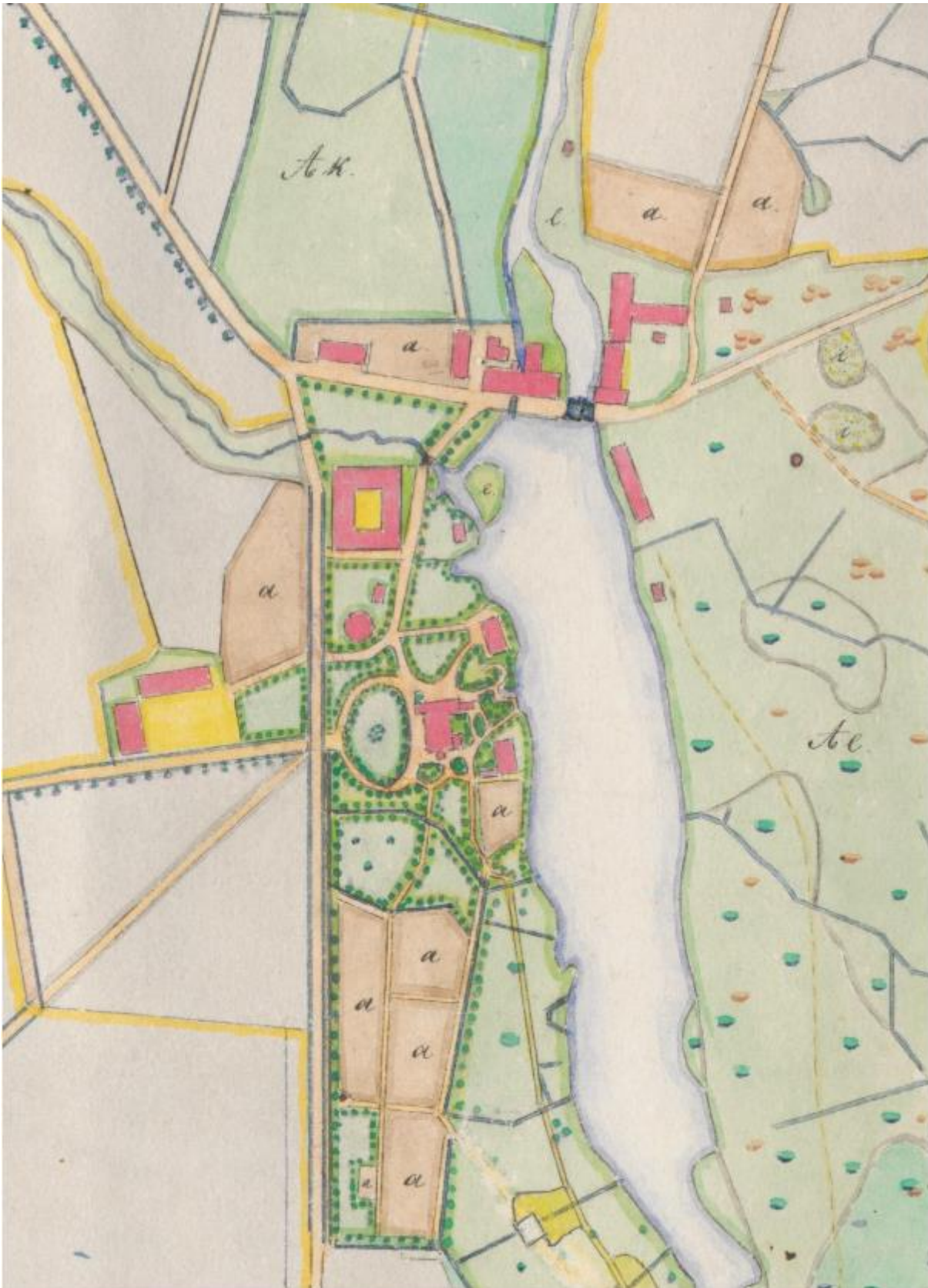
Joonis 2. Hellenurme mõis Rootsi aegse 1686. a kaardi väljavõttel. Kaardi mõõtkava ei ole võimaldanud paisjärve välja tuua. Allikas: EAA.308.2.3 leht 1.

Joonis 3 Hellenurme mõis teisel Rootsi aegse 1686. a kaardi väljavõttel. Kaardi mõõtkava ei ole võimaldanud paisjärve välja tuua. Allikas: LVVA.6828.2.189 leht 1.

Põhjasõja järel kuulus mõis Dückeritele. Mõisa valdused läksid 1738. aastal Bruiningite perekonnale, kelle eestvõttel valmis 18. sajandi viimasel veerandil mõisa baroksetes vormides peahoone. Hoone põhikorrusel on segmentkaarsed aknad, fassaadi ilmestab kahe akna laiune pealeehitus. Sissepääs paikneb vasakus tiivas, kuhu on tehtud puidust katusealune. Kaasajal tegutsevad mõisa peahoones hooldekodu ja lasteaed.

1850. a läks mõis Middendorffide perekonnale, kui mõisa ostis Theodor Johann von Middendorff. Isa surma järel 1853. a päris mõisa tema poeg, tuntud loodusteadlane ja akadeemik Alexander Theodor von Middendorff (1815-1894), kelle omandis ehitati ajastule omases võtmes ümber härrastemaja, täiendati istutustega parki ja uuendati veskikompleksi. Mõis kuulus von Middendorffidele kuni vöörandamiseni 1919. a, kui mõisa omanik oli tuntud ornitoloog Ernst von Middendorff.

Joonis 4. 1889. a kaardi väljavõttel asuvad Hellenurme mõisa hooned paisjärvest läänes ja põhjas. Peahoonest lõunas ja kagus (kaardi põhjasuund on üles ja veidi vasakule) asub laialdasel alal mõisa park, millest on säilinud põhjapoolne osa. Veskid ja paisjärv on näidatud tänaseni säilinud kujul. Allikas: EAA.2072.5.533 leht 1.

Joonis 5. Hellenurme mõisa veskihooned, paisjärve põhjaosa ja Elva jõgi (Elwa Fluss) 1896. a kaardi väljavõttel. Võrreldes tänapäevase olukorraga on mitmed hooned hävinud – jahuveskist loodes kaks hoonet, üks hoone saeveskist kirdes ja üks hoone paisjärve kaldal paisust lõunas ning säilinud magasiidast põhjas. Allikas: EAA.2072.5.535 leht 1.

Hellenurmes elades avas Alexander von Middendorff 1867. a kohaliku üldkasutatava raamatukogu, mis suleti aga tegutsemisloa puudumise tõttu 1903. a. 1909. a otsustati raamatukogu taastada ning taasavati pärast loa saamist 1914. a.

Eesti kultuurilooliselt on tähelepanuväärne, et 1865–1866 oli Hellenurme mõisas koduõpetajaks Jakob Hurt ja mõisa abivalitseja perekonnas sündis maalikunstnik Konrad Vilhelm Mägi (1878- 1925).

Joonis 6. Hellenurme mõisasüdame hoonestus 1901. a kaardi väljavõttel. Kaardile on visandatud ka 1919. a maareformi järgseid katastripiire – eraldiseisev krunt oli kavas moodustada magasiidale paisjärve idakaldal. Allikas: EAA.3724.4.1173 leht 1.

Nõukogude okupatsiooni ajal asus endise mõisa hoonetes Hellenurme kolhoosi keskus. Pärast kolhoosi lagunemist kasutati mõisahooneid vallavalitsuse hoonetena ja 1993. a alustas külas tegevust hooldekodu.

Hellenurme **paisjärv** ja seetõttu ka **vesiveski** on näidatud 1685. a Rootsi aegsel kaardil (vt Joonis 1 ja Joonis 7). Kirjalikes allikates on veskit esmakordselt mainitud adramaarevisjonis 1721. a.

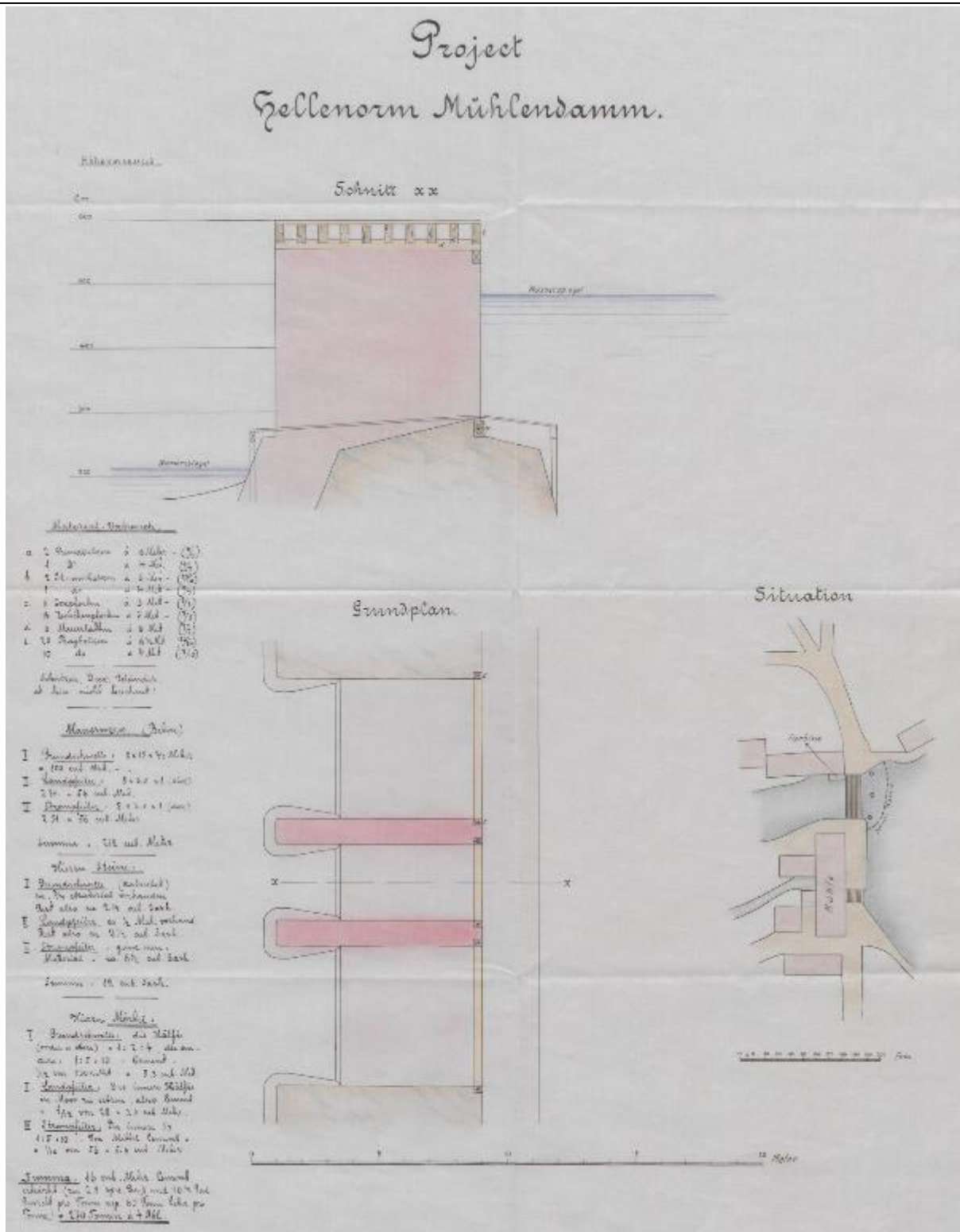

Joonis 7. Detailne väljavõte Rootsi aegsest 1685. a kaardist näitab Hellenurme paisjärve ja seetõttu ka vesiveski olemasolu. Allikas: EAA.308.2.88 leht 1.

Tänane pais ja veskihooned, sh jahu- ja püüiveski, põhihoonega risti paiknev moonakate majatiib (eraldiseisev moonakatemaja jääb jahuveskist u 70 m loodesse) ja teisel pool Elva jõge paiknenud saeveski, rajati tõenäoliselt 1880. aastatel. Algselt asusid hoonetes loomasööda veski ja ka viinavabrik. Arhiivis on säilinud uue paisu ehitamise projektjoonis (vt Joonis 9).

Joonis 8. Veskikompleks, moonakatemaja ja karjakastell (joonisel edelas) 1889. a kaardi väljavõttel. Lisaks säilinud hoonetele on ka hulk tänaseks hävinud hooneid. Allikas: EAA.2072.5.533 leht 1.

Joonis 9. Uue paisu rajamise joonis 1880ndatest. Joonisel on näidatud asendiplaan, lõige ja detailne pealtvaade, samuti vajalik materjalide maht meetermöödistikus (Euroopas võeti meetermöödistik kasutusele 1870ndatel, kuid Eestis hakkas see ametlikult kehtima alles 1929. a). Allikas: EAA.1802.1.39 leht 15.

Koos mõisa riigistamisega riigistati 1919. a maareformiga ka veskid. 1922. a võtsid veski riigi käest rendile vennad Karl Rudolf Veski (tänapäevase veskiomaniku Mae Juske vanavanaisa) ja Heinrich Veski. Vennad ostsid uued seadmed: püüvaltsid, puhastusmasina, tangulõikajad ja sõelad. Lihtjahuveskist sai nüüd jahu- ja püüiveski, millisenä on veski sisustus säilinud üldjoontes tänaseni. 1932. a ostsid vennad kogu veskikompleksi koos saeveskiga endale. Veskist 150 m kaugusele, ehitati elumaja, kus Karl Rudolf Veski oma perega elama asus. Karl Rudolf Veski oli olnud matemaatika õppejõud Tartus ja koolide inspektor, andis välja hulga matemaatikaõpikuid. Tema tuntum vanem vend Johannes Voldemar Veski oli akadeemik ja tunnustatud keeleteadlane Tartu ülikoolis.

29.07.1940. a natsionaliseeris Nõukogude okupatsioonivõim veski ja allutas selle kohaliku tööstuse rahvakomissariaadile. Pärast sõda ja kolhooside moodustamist läks veski kohalikule kolhoosile. Püüvaltsid töötasid aeg-ajalt, aga põhiliselt jahvatati kolhoosi karjale söödavilja. Selleks lõhuti veski peaukse kohale suur, kahe poolega ukseava, et kastiauto saaks vilja punkrisse kallata. 17.04.1951. a leidis Elva rajooni töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee, et veskit ei natsionaliseeritud 1940. a piisava põhjalikkusega ning viis läbi täiendava natsionaliseerimise ja andis ka elumaja põlevkivi-keemiatööstuse ministeeriumi rajoonitööstuse valitsuse Elva rajooni töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee tööstuskombinaadile.

Pilt 1. Hellenurme veski 1967. a. Allikas: muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku.

Pilt 2. Hellenurme jahu- ja püüiveski 1976. a. Allikas: Hellenurme mõisa inventariseerimine 1980. a, ERA.T-76.1.15468.

Pilt 3. Hellenurme saeveski 1976. a. Allikas: Hellenurme mõisa inventariseerimine 1980. a, ERA.T-76.1.15468.

Pilt 4. Hellenurme vesiveski üldvaade. Allikas: Hellenurme vesiveski inventeerimine 1988, ERA.T-76.1.12689, Olev Suuder.

Pilt 5. Hellenurme vesiveski hoovivaade. Allikas: Hellenurme vesiveski inventeerimine 1988, ERA.T-76.1.12689, Olev Suuder.

Pilt 6. Hellenurme vesiveski hoovivaade. Allikas: Hellenurme vesiveski inventeerimine 1988, ERA.T-76.1.12689, Olev Suuder.

Pilt 7. Hellenurme saeveski. Allikas: Hellenurme vesiveski inventeerimine 1988, ERA.T-76.1.12689, Olev Suuder.

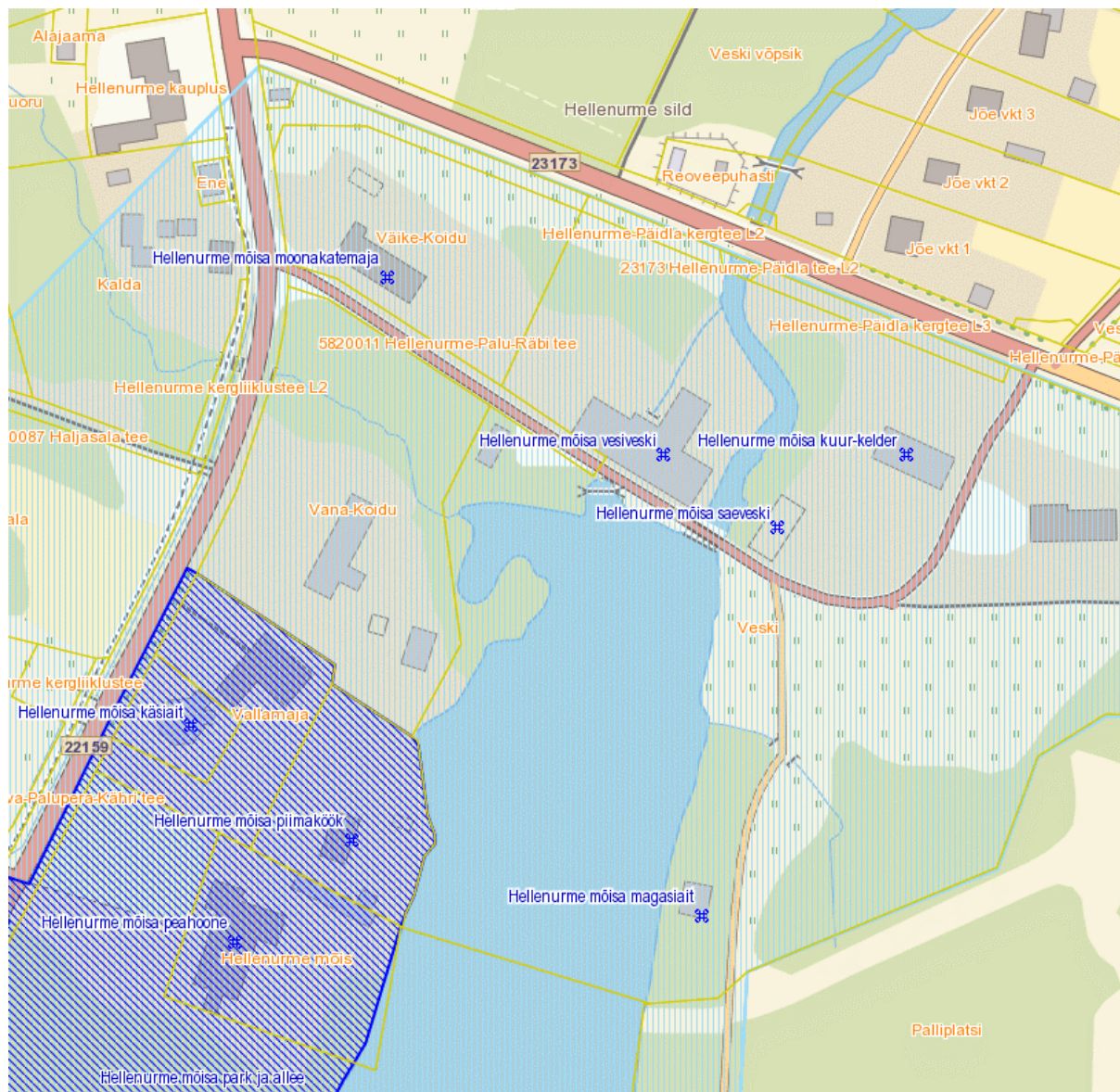
Pilt 8. Hellenurme saeveski. Allikas: Hellenurme vesiveski inventeerimine 1988, ERA.T-76.1.12689, Olev Suuder.

Nõukogude ajal veski sisseseadet oluliselt ei uuendatud, kuid kulumaterjale vahetati. Hellenurme mõisakompleksi inventariseeriti 1980. a (aruandes ERA.T-76.1.15468 on kasutatud 1976. a fotosid) ja 1988. a Eesti vesiveskite inventeerimise raames ainult veskeid (ERA.T-76.1.12689).

Nõukogude okupatsiooni lõppemise järel tagastati veskihooned õigusjärgsele omanikule. Tänapäeval hoiab veskit käigus Mae Juske, Karl Rudolf Veski lapselaps. Lisaks veskile paigaldati elektriturbiin ning on tehtud pingutusi eramuseumi ja tegevuskeskuse väljaehitamiseks.

2. Tänapäevane olukord

Hellenurme mõis on üks suurema arvu säilinud ajalooliste hoonetega mõisakomplekse Eestis. Mõisakompleksis on eraldi kaitse all nii vesiveski (ehk jahu- ja püüliveski, registri number 23155) kui ka saeveski (registri number 23156). Lähedal, saeveskist u 30 m kirdes asub veel muinsuskaitsealune kuur-kelder (registri number 23157). Kõik need mälestised on arvele võetud kultuuriministri 12.08.1999 määrusega nr 16 "Kultuurimälestiseks tunnistamine" (RTL 1999, 122, 1665) ja neile on määratud koos ülejäänud mõisakompleksiga ühine kaitsevöönd kultuuriministri 19.12.2006 a käskkirjaga nr 388 "Kultuurimälestistele kaitsevööndite määramine" (RTL, 05.01.2007, 1, 13).

Joonis 10. Hellenurme mõisa kompleksi põhjapoolsele osale kuuluvate mälestiste paiknemine. Allikas: maa-ameti kaardirakendus.

Jahu- ja püüliveski ning saeveski on suur ja liigendatud hoonerühm, mis koosneb kahe- ja kolmekorruselistest ehitistest. Saeveski hoone põhjapoolne puitosa on lagunenu – säilinud on vaid kivipostid. Lõunapoolne osa on küll katustatud, aga avatud lagunenu hooneosa poole ning avatud seetõttu ilmastikumõjule. Jahu- ja püüliveski hooned on säilinud algupärasele lähedases seisundis. Eriti väärtuslik on veski sisustus, mis on valdavalt osas pärit 1920ndatest, osaliselt ka vanem ja vähesel määral uuem.

Hooned on krohvimata tellis- ja maakiviseintega, kaetud plekk-katusega, mille all on säilinud laastukatus, viilud püstlaudisega. Saeveski säilinud katus on eterniitkattega. Aknad on enamjaolt 6- ja

9-ruudulised. Jahu- ja püüiveski keskosas on kolmas (kui loendada turbiiniruumist, siis neljas) korrus puitseintega ja kaetud püstlaudisega.

Jahu- ja püüiveski on töökorras ja käitav veejõul. Teist paigaldatud turbiini kasutatakse väikeses mahus elektri tootmiseks. Mõlemaid funktsioone saab rakendada samaaegselt.

Pilt 9. Hellenurme vee jõul töötav jahu- ja püüiveski, samuti väike elektrijaam. Vaade läänest. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 10. Hellenurme vee jõul töötav jahu- ja püüiveski, samuti väike elektrijaam. Vaade kagust. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 11. Hellenurme vee jõul töötav jahu- ja püüiveski, samuti väike elektrijaam. Vasakul moonakate majatiib, paremal veski. Vaade hoovist, põhjast. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 12. Hellenurme vee jõul töötav jahu- ja püüiveski, moonakate majatiib. Vaade loodest. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 13. Hellenurme vee jõul töötav jahu- ja püüiveski. Vaade hoovist, kirdest. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 14. Hellenurme vee jõul töötanud saeveski varemed. Vaade läänest. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 15. Hellenurme vee jõul töötanud saeveski varemed. Vaade kirdest. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 16. Hellenurme vee jõul töötanud saeveski varemed. Vaade kagust. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 17. Hellenurme vesiveski kompleks. Vaade üle paisjärve mõisa peahoone ees olevalt ujukait, edelast. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 18. Hellenurme vee jõul töötava jahu- ja püüiveski ning elektrijaama turbiiniruum. Hammasratasülekanne käivitab veski ja turbiini rihmarattalt käivitab elektrigeneraatori turbiin. Mõlemad saavad töötada samaaegselt. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 19. Hellenurme vee jõul töötava jahu- ja püüiveski u 100 aasta vanune sisseseade. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 20. Hellenurme vee jõul töötava jahu- ja püüiveski u 100 aasta vanune sisseseade. Foto: Mart Hiob 2021.

Pilt 21. Hellenurme vee jõul töötava jahu- ja püülviveski u 100 aasta vanune sisseseade. Foto: Mart Hiob 2021.

3. Analüüs ja hinnang

Hellenurme veskikompleks on Eestis ainulaadne mitmel põhjusel. Esiteks on see Eesti 19. sajandi tööstusarhitektuuri väga hästi säilinud näide. Veskikompleks kuulub suuremasse Hellenurme mõisa kooslusesse, mis on üks uhkemaid Eestis. Kroonijuveeliks on aga jahu- ja püülviveski väga hästi säilinud sajandivanune sisseseade ja veski jätkuv kasutamine oma algsel eesmärgil. Lisandunud elektritootmine ei sega algset funktsiooni.

Saeveski ei ole oma algset kasutusotstarvet säilitanud ja hoone on hävimisohus. Sellegipoolest on ka saeveski hooneosa ja varemete säilitamine oluline osa terviklikust veskikompleksist.

Veskikompleks on muinsuskaitsest väga väärtuslik ja kuulub säilitamisele oma algele lähedases mahus ja oma jätkuvas funktsioonis. Selleks **tuleb säilitada olemasolevad hooned ja saeveski vared, pais, paisjärv ning ei tohi katkestada või vähendada veevoolu läbi jahu- ja püülviveski nii, et see muudaks võimatuks veskiseadmete käitamise veejõudu kasutada**. Samuti ei tohiks seada veskiseadmete (välja arvatud elektrigeneraatori käitamiseks kasutatav turbiin) käitamisele ajalisi piiranguid. Veskit käitava turbiini kasutamise perioodi pikkus äärmuslikult veevaesel ajal tuleb kokku leppida omanikuga.

Kalapääsu rajamise eesmärgiks on avada kalade rändeteel Elva jões Hellenurme paisust ülesvoolu. Praegu ei saa kalad paisu tõttu ülesvoolu ujuda ning see takistab jõe elustikku loomulikkude toimimist. Antud juhul on tegemist kultuuri- ja loodusväärtuste konfliktiga, mida aga on võimalik lahendada mõlemale sobivalt. Kaladele läbipääsu tagamine ei pea kahjustama kultuuriväärtuse säilimist. Ülesande lahendamiseks on käesolevas töös välja pakutud järgnevad variandid.

Joonis 11. Asendiplaan koos variantidega kalapääsu paigutamiseks vesikompleksi. Variante on lühidalt kirjeldatud järgnevas tekstis. Allikas: maa-ameti kaardirakendus.

Kalapääsu rajamiseks on valitud uue voolusängi rajamine kas (variant 1) ümber jahu- ja püüiveski lääne poolt või (2) saeveski hoone ja paisu vahelt. Mõlemad variandid tagavad vesikompleksi põhimahu säilimise algsele lähedasel kujul, kui veskihooned ja varemed säilitatakse.

Mõlemal variandil on ka oma puudused. Esimese variandi puhul tuleb ilmselt lammutada jahu- ja püüiveskist põhjas asunud, tänaseks hävinud hoonete (vt Joonis 8) jäänused, mis võivad veel maa sees leiduda.

Teise variandi puhul tuleb lammutada saeveski maetud pealevoolukanali (täidetud tee all pinnasega, sissevool paisjärvest suletud) müürid. Sisuliselt rajatakse asemele uus kanal, millest vett ei juhitu turbiinikambriks, vaid selle kõrvalt mööda, säilitades turbiinikambri jäänused, mis jäävad paisu liigveelaskme ja saeveski hoone vahele. Samuti tuleb ehitustöid teostada ettevaatlikult ning

kindlustada ja konserveerida esimeses järjekorras saeveski müürid, sest tegemist on lagunemisjärgus hoonega, mis on ilmastikuolude tõttu tugevasti kannatada saanud.

Teise variandi puhul tuleb ilmselt lammutada ka paisust lõunas asunud, tänaseks hävinud hoone (vt Joonis 8) jäänused, mis võivad veel maa sees leiduda.

Kavandatav kalapääs ei halvenda märkimisväärselt mälestiste vaadeldavust ega ole ajalooliste hoonetega kokkusobimatu, sest kalapääs on oma olemuselt kraav ning paikneb põhiosas maapinnast allpool. Kalapääsu ületamiseks tuleb olemasolevale veski ja paisjärve vahelisele teele ehitada sild, millel on maapealse osana käsipuud, kuid needki ei ole olulise ruumilise mõjuga. Mälestiste ümbruses toimuvaid ruumilisi muutusi ehk uue kraavi silmatorkavust saab leevendada kõrghaljastuse lisamisega kalapääsu kaldale, mis võiks eriti efektiivselt toimida variandi 1 puhul.

Vaadeldavust kahjustaks kõige enam paisjärve tühjakslaskmine või veepeegli märkimisväärne alandamine, kuid kalapääsu ehitusega seda ei kavandata. Seetõttu ei kahjusta kalapääsu ehitus kummaski asukohas mälestiste vaadeldavust.

Kõik need puudujäägid ei ole siiski nii suured, et välistaks kalapääsu rajamise. Teise variandi kultuuriväärtuste säilitamisest lähtuv puuduste nimekiri on küll pikem, kuid ükski neist puudustest ei oma väga olulist mõju. Mistõttu võib sobiva variandi valikul lähtuda muudest (kaladele sobivus, maksumus jms) kriteeriumitest.

Kaevetööde teostamisel tuleb tagada arheoloogilise kultuurikihi ilmnemisel arheoloogiline järelevalve. Avalikes allikates ei ole projektalal arheoloogilisi väärtusi välja toodud, kuid tegemist on pika ajalooga asustusalaga ning seetõttu võib maapinnas leiduda arheoloogiliselt väärtuslik kultuurikiht.